

**PROF. DR. SAADET ÇAĞATAY: "KUTLU ADIYLA
MAKALELERİM. S. Ç."**

Aysu ATA*

Özet: "Prof. Dr. Saadet İshaki Çağatay'ın Yaşam Öyküsü (İstanbul 2007)" adlı kitabın hazırlıkları sırasında bir sarı zarf bulunur. Üzerinde "Kutlu adıyla makalelerim. S. Ç." yazmaktadır.

Prof. Dr. Saadet Çağatay, Berlin'de 1933'te yapmış olduğu doktora çalışmasından sonra, babası Ayaz İshaki'den devraldığı Milli Yol adlı dergiyi yönettiği günlerde bu üç yazıyı yazar.

Anahtar Kelimeler: Saadet Çağatay, Der Nahe Osten, İdil-Ural, Mehmet/Mahmed Kutlu.

Prof. Dr. Saadet Çağatay: "My articles by the nickname Kutlu. S.Ç."

Abstract: "During the preparation of the book Prof. Dr. Saadet İshaki Çağatay'ın Yaşam Öyküsü [Life Story of Prof. Saadet Çağatay] (İstanbul 2007)" a yellow envelop has been found . On it it was written "My articles by nickname Kutlu. S.Ç."

After having finished her PhD dissertation in Berlin at 1933 Prof. Saadet Çağatay has written those three articles in those days when she was editor of the journal called Milli Yol which she was inherited from her father Ayaz İshaki.

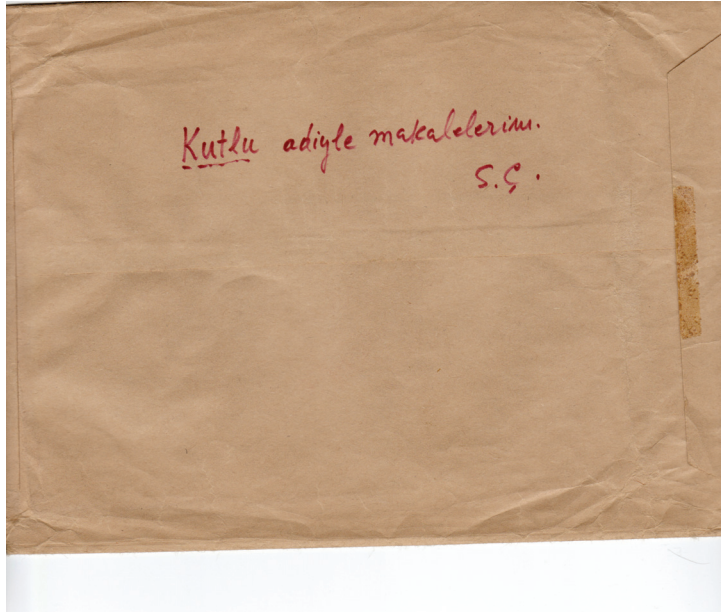
Keywords: Saadet Çağatay, Der Nahe Osten, İdil-Ural, Mehmet/Mahmed Kutlu.

*"53rd ANNUAL MEETING OF THE PIAC Saint Petersburg July 25 – 30, 2010" toplantısında bildiri olarak sunulmuştur.

Prof.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ata@humanity.ankara.edu.tr

2007 yılı Hocamız Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın 100. doğum yıldönümü idi. Bu yılın kutlanması düşüncesi, Bölümümüz eski mezunlarından olan TRT Yönetmeni Sayın Hadi Şenol'un önyak olduğu 2006 yılında DTCT Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yayınları arasında çıkan *Türkoloji'nin Öyküsü* adlı kitabın hazırlıkları sırasında gündemimize gelmişti. Söz konusu kitapta "Prof. Dr. Saadet Çağatay" bölümünü yazan Hadi Şenol, kitabın yayının hemen ardından Hocamızın kurduğu vakıf ile görüştü. Bu görüşmenin sonucu, Hadi Şenol'un yazdığı *Prof. Dr. Saadet İshaki Çağatay'ın Yaşam Öyküsü* adlı biyografi kitabı, Hocamızı anacağımız 25-26 Ekim 2007 tarihleri arasında düzenlenen sempozyuma yetiştirildi. Ayrıca Vakıf benimle de hocamızın makalelerinin yayımlanması için anlaştı.

Biyografi çalışmalarının son aşamasında 9 Temmuz 2007 Pazar günü Vakıf Başkanı, Hadi Şenol ve benimle görüşmek istediğini söyledi. Biçimsel kimi detayları konuşacağımızı sanarak vakıf merkezine gittiğimizde, bizleri şaşkınlığa uğratan bir görüntü ile karşılaştık. Masanın üzerinde 21 adet defter bir de sarı zarf duruyordu. "Bunlar nedir?" diye sorunca Vakıf Başkanı "Saadet Hanımın günlükleri ve bir başka adla yazdığı bir makale" cevabını verdi. Bizler çalışmalarımızı bitirmiş son düzeltmeleri yapıyorduk. Kartvizit boyutuna kadar hemen hemen tüm kişisel yazışmalar ortaya çıkmasına rağmen on iki metrekaare boyutundaki bir odanın yalnızca iki duvarında yer alan küçük bir kütüphaneden bu yirmi bir defterle bir dergi boyutundaki bu sarı zarf bulunamamıştı!

Her iki bulguda önemliydi. Ancak o güne değin Saadet Hanım’ın ne günlük tuttuğu konusunda ne de bir başka adla makale yazdığı konusunda bırakın bilgi sahibi olmayı, kuşkuya düşecek bir olay bile yaşamamıştık. Günlükler 1951 yılından başlıyordu. Öncesine ilişkin herhangi bir ipucu görünmüyordu. Söz konusu sarı zarfta ise, o günlerde Almanya’da *Der Nahe Osten* (Yakın Doğu) adı ile yayımlanan bir derginin değişik sayılarından kesilen 26 sayfa vardı. Zarfın üzerinde ise **“Kutlu adiyle makalelerim S.Ç.”** yazıyordu. Bu makalelerden birinin yazarı “Oktay” olarak veriliyordu. Oktay, Saadet Hanımların en yakın dostu Doktor Abdulvahap Oktay olmalıydı. Bu konuyu doğrulayan bir başka veri de, yazının konusunun Abdulvahap Bey’in memleketi olan “Türkistan” olması idi. 22 sayfadan oluşan diğer dört makalede ise “Mahmet / Mahmed Kutlu” ismi yer alıyordu. Bu makalelerin üçü bir yazı dizisi biçiminde düşünülmüş diğeri ise ünlü tarihçi Yusuf Akçura’nın ardından yazılmış bir anma yazısı idi.

Makalelere geçmeden önce Saadet Çağatay için PIAC toplantılarının ve St. Petersburg’un önemi konusunda Sayın Hadi Şenol’un kitabından aldığım bilgileri burada aktarmak isterim. Hocamızın ildeşi olan ağabey yerine koyduğu Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat’a 03.06.1963’te yazdığı, biyografi kitabı hazırlanırken Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya’nın Arat’tan kalan evrak arasında bulup verdiği mektubun bir paragrafı şöyle başlıyor: “Altayistik kongresine bizi (Ankaralıları) çağırmadılar. Lütfen gelecek yılların toplantıları için bizim adımızı da (Ahmed, Hasan Eren ve ben) vermenizi rica edeceğim. Her ikinize (eşiyle birlikte Arat’a) de selâm ve hürmetlerimle.” Burada ben de gelecek yıllar için Saadet Hanım’ın bu istediğini tekrar etmekle yetineceğim.

Saadet Hanım’ın hayatında St. Peterburg’un önemi büyüktür. Babası Ayaz İshaki, 1922 yılında kızının Avrupa’da okumasını ister ve bir an önce onu yanına Berlin’e çağırır. Bunun için Saadet Hanım’a bir pasaport çıkartılması gerekmektedir. Saadet Hanım, amcası ve yengesi ile birlikte Kazan’da pasaport dairesinin yolunu tutar. Saadet Hanım’ı tüm yöneticiler yakından tanınmasına rağmen pasaport vermezler. Ama onlara “bize başvurduğunuzu söylemeden bir de şansınızı Moskova’da denerseniz iyi olur” şeklinde bir akıl verirler. Amca, yeğen ve yenge bu kez Moskova’ya gider. Moskova’daki yöneticilerle günlerce yapılan pazarlıklar da sonuçsuz kalır. Saadet Hanım’ın anlatımı ile “Aslında milliyetçi olan bu komünist yöneticiler” onlara bir başka çıkar yol gösterirler: “Petersburg’a gidin, orada kaçakçılar var, onlar seni Finlandiya’ya geçirir.” derler. Bu kez Petersburg’un yolunu tutarlar.

Petersburg’da tam kırk gün kalırlar. Böylesi bir kalışı hesaplamadıkları için hayli zorluklar yaşanır. Bir yandan kıtlık, bir yandan parasızlık onları zorlamaya başlar. Saadet Hanım henüz on beş yaşındadır. Gelişme çağında

insanların nasıl hızlı acıktığını ve bu açlığı kontrol etmenin ne kadar zor olduğunu birçok insan bilir. Geceleri yürüdüğü için gündüzü uykuda geçirmeyi planlar. Ne var ki, açlık uykuyu engeller. Uyuyamaz. Bu arada insan kaçakçılarının bulunması onlarla yapılan pazarlıklar ve Ayaz İshaki'den gelecek haberleri beklemekle geçer bu kırk gün. Son geceyi Saadet Hanım şöyle anlatır: “Kaçakçılar akşam altıda beni alacaklardı. Yanımızda getirdiğimiz yorganlara sarılıp yatıyorduk. Son gün olduğu için artık benim yorganıma gerek kalmamıştı. Hemen gidip o yorganı satarak o gün bir güzel karnımızı doyurduk. Sonra kaçakçılar geldi beni aldıktan sonra hiç durmadan sabah saat altıya kadar yürüdük. Hava aydınlanırken sınıra varmıştık. Birden etrafımın kalabalıklaştığını gördüm. Uzaktan da babamın sesi geliyordu “Askerlere teslim ol. Onlar Finlandiya askeri.” diye. Finlandiya askerine teslim olduktan sonra onlar beni karakola götürdüler. Tarih 10 Kasım 1922.”

Bu makalede, dizi biçiminde yazılan “İdil-Ural Türklerinin Fikrî ve Kültürel Gelişmesi” adlı makale üzerinde duracağım. 20 Mart, 20 Mayıs, 20 Temmuz 1935 tarihlerinde yayımlanan bu yazıların genel amacı, o bölgede neler olup bittiğini dünya kamuoyuna duyurmak. Makalenin yayımlandığı tarihte Saadet Hanım 28 yaşında. Doktorasını bitireli iki yıl olmuş. *Yaña Milli Yul* (Yeni Milli Yol) dergisini çıkarıyor.

Bu makalenin üzerinde durmamın tek nedeni var: Saadet Hanım'ın biyografisini yazım aşamasından itibaren ben ve Hocam Mustafa Canpolat ile birlikte okuduk. Daha öncesinde Saadet Hanım hakkında bu boyutta bir bilgi birikimine sahip değildim. Bir yandan biyografi üzerinde düzeltmeler yaparken diğer yandan da o dönem, o bölge ve Saadet Hanım hakkında birçok yeni bilgi edindim. Ayrıca makalelerini yayıma hazırladığım için Saadet Hanım'ın düşünce dünyasını en ince detayına kadar öğrenmiştim. Çalışmalarımızı bitirmiş olmamıza rağmen yazının başlığı açısından bu dergi sayfaları çok ilginç geldi bana.

20. März 1935

Der Nahe Osten

Heft 3

bekommen, wie z. B. Mahmud, Malakhsch. Alle diese Männer haben ihre Werke nach damaliger Mode in arabischer Sprache geschrieben. Die Araber waren auf sie stolz und bezeichneten sie als Araber oder Perser. Das ist dasselbe, wie in Europa Leibniz sich der französischen oder Descartes sich der lateinischen Sprache bedienten. Sie sind deshalb immer doch Deutsche oder Franzosen geblieben, ganz wie unsere Genies Turaner geblieben sind.

Wir aber müssen uns heute mehr denn je mit den Problemen der Zeit beschäftigen, die in der Zukunft eine Lösung verlangen. Diese Zukunft liegt in unseren Herzen und unseren Händen, die aufbauen wollen, aber nicht zerstören.

Zerstört wurden wir, geschlagen wurden wir bisher durch unsere Uneinigkeiten und durch unsere eigenen Zwistigkeiten.

Wir müssen, wie Moeller van den Bruck fordert, Raumpolitik treiben und die Forderungen unseres gemeinsamen Raumes verstehen lernen.

Mahmet Kutlu / Geistige und kulturelle Entwicklung der Idel-Ural-Türken

Nichts ist mehr geeignet, uns von der Fähigkeit und von dem mächtigen Einfluß des Islams auf seine Befenner zu überzeugen, als wenn wir die Geschichte der unter dem Namen Kasaner Tataren bekannten Türken objektiv beobachten und eines geschichtlichen Überblicks würdigen.

Bamberg „Das Türkenvolk“, S. 439.

Idel-Ural, d. h. Wolga-Ural, ist die Heimat einer türkischen Bevölkerung, welche in der Geschichte und Umgangssprache der Russen „Tataren“ genannt wird. Das Volk des Idel-Ural hat mit dem Namen „Tataren“ in seinem Ursprunge nichts gemeinsames, außer dem, daß es seit der Herrschaft der Russen sein Volksname geworden ist. Das Volk kennt sich geschichtlich als Nachkommen des Bulgarenvolkes¹, und als Mohammedaner, weil es im Gegensatz zu den Russen kein Christ ist und seine Schriftsprache nennt es *türkî*, d. h. türkisch.

Geographischer Sitz der Bevölkerung des Idel-Ural sind die Gouvernements Kasan, Ufa, Orenburg, Samara, Saratow, Astrachan, ein Teil Nischni-Nowgorod, ein Teil von Simbir, Perem und Wjatka.

Zur Geschichte der Idel-Ural-Bevölkerung seien folgende kurzen Bemerkungen gestattet. Dieses türkisch Sprechende Volk ist der Nachkomme des Bulgare oder Volgare genannten Volkes, dessen Sitz das

¹ Bamberg „Das Türkenvolk“ Leipzig 1885, S. 419, „Bulgar ist mehr ein politischer als nationaler Name.“ Weiter S. 420... „also wie gesagt, ob von Osten oder Süden hergekommen, ob bulgarischer oder kirpitschischer Abstammung, der vorwiegend türkische Ursprung der Kasaner ist nicht im mindesten zu bezweifeln.“

Saadet Hanım'ın gerek biyografisinde gerekse makalelerinde öne çıkan unsur hep İdil-Ural bölgesi idi. Kısacası ilk bakışta, bu bölgeye ilişkin pozitif ayrımcılık uygulanmış gibi bir görüntü söz konusuydu. Biyografiyi okurken, zaman zaman bu konuya, eleştirilerimi de eklemiştim. Saadet Hanım ömrünün beşte birinden az bir zamanını İdil-Ural topraklarında geçirmesine rağmen her kalemi eline alışında ilk cümlede, ilk paragrafta veya ilk sayfada bölgeye ilişkin bir şeyler söyleme gereksinimini duyuyordu. Tek amacı göbeğinin gömüldüğü topraklarda olup bitenleri dünyaya duyurmaktı.

* * *

Bu genel tanımlamadan sonra bu makaleyi biraz daha yakından inceleyelim. “İdil-Ural Türklerinin Fikrî ve Kültürel Gelişmesi” adlı yazı dizisinin ilk bölümünde genel anlatımla coğrafi ve tarihsel tanımlamalar var. Yazıya yol gösterici ya da anahtar giriş diye tanımlayacağımız alıntı cümle ise Vamberi'den. Vamberi'nin 1885'te Leipzig'de *Das Türkenfolk* adı ile yayımlanan eserinden. Aktarılan cümle şöyle:

“Kazan Tatarları adıyla tanınan Türklerin tarihini nesnel olarak ve tarihsel bir bakışla incelersek metanetin ve bu halk üzerindeki güçlü İslâm etkisinin onlara çok yakıştığı bir gerçektir.”

Bu alıntıdan sora Saadet Hanım'ın yazısı başlıyor:

“İdil-Ural, yani Volga-Ural, Rusların tarihte ve halk dilinde “Tatar” adını verdikleri bir Türk halkının anavatanıdır. Rus egemenliğinden beri halkın ismi olması dışında, İdil-Ural halkının hiçbir kaynakta “Tatar” adıyla anıldığı görülmemiştir. Halk, kendisini Bulgar halkının torunları ve Hristiyan Ruslara karşı Müslüman olarak tanır ve yazı dilleri de törkö yani Türkçedir.”

Bu cümlelerle başlayan makale, 1935 yılında Saadet Hanım tarafından yazılıyor. Burada tanımayanlar için birkaç cümle ile Saadet Çağatay'ın öyküsünü aktarmak istiyorum. 28 Temmuz 1907 yılında Tataristan'ın başkenti olan Kazan'a 125 kilometre uzakta dünyaya gelir. İlk öğrenimini bu bölgede tamamladıktan sonra 1917-18 ders yılında Kazan'da bulunan gimnazyumun sınavlarını kazanır. 1920-21 ders yılında öğrenimini amcasının atandığı Taşkent'te bir yıl sürdürür. Ardından St. Petersburg ve Finlandiya üzerinden Almanya'ya gelir. 1926-27 yılında Berlin'de bulunan Real Gimnazyum'u bitirinceye dek de bu ülkede kalır. 1926 yılı yazında İstanbul'da bulunan babasının yanında yaz tatilini geçirdiği sırada Türk vatandaşlığına kabul edilir. 1927 yılında Berlin'de yükseköğrenimine Humbolt Üniversitesinde başlayıp 1932 yılında lisansı tamamladıktan sonra 1933 Martında da doktorasını tamamlar. Evlenip Almanya'da yaşamını

sürdürdüğü günlerde bu yazıyı kaleme alır. Tüm eğitim yaşamı Türkiye dışında geçen bir kişi Saadet Hanım. Kısacası Türkiye Cumhuriyeti’nden de herhangi bir beklentisi yok. Kaldı ki böyle bir beklenti içinde olsa yazısında kendi ismini rahatlıkla kullanabilirdi. En önemlisi de 9 Temmuz 2007 gününe dek onun böyle bir yazısı olduğundan hiç bir kişinin haberi olmamış olması.

Vamberi’nin Leipzig’de 1885 yılında yayımlanan *Das Türkenfolk* adlı kitabının 439. sayfasındaki cümle onun yüreğinde yaşattığı ama bir türlü dile getiremediği çok daha güzel, çok daha anlamlı birçok cümlelerin anahtarı oluyor. O cümledeki üç tanımlama onu çok etkiliyor. Birincisi “Kazan Tatarları adıyla anılan Türkler” tanımlaması, ikincisi “metanet” ve üçüncüsü “güçlü İslâm etkisinin en çok onlara yakıştığı”. Bu üç tanımlamadan yola çıkarak yazdığı yazıda bu tanımlamaları güçlendiren, bu tanımlamaları doğrulayan ve bu tanımlamaların eksik bıraktığı diğer özellikleri anlatıyor. Önce coğrafyadan başlıyor. Kazan Tatarlarının yaşadığı coğrafyadan. Bu tanımlamada yer alan insanların yaşadığı toprakların Kazan ili ile sınırlı olmadığını açıklıyor. Ardından onların önce Türklüklerini sonra da inandıkları din olan İslâmı korumak için nelere direndiklerini birer birer dile getirip metanet ve kendilerine güvenmiş olmanın kazanımlarını sıralıyor. Kısacası tarih anlatıyor.

“İdil-Ural halkının tarihleri üzerine şu kısa notları vereceğiz. Bu Türkçe konuşan halk Bulgar ya da Bolgar adını alan halkın devamıdır, oturdukları yer bugünkü İdil-Ural ve daha güneydeki Rus illerini içine alan bölgeydi ve kültürlü bir Türk halkı idi.”

Tarih anlatımının ilk satırlarındaki bilgileri Arap kaynaklarına dayandırıyor. Bu kaynaklara göre anlatımını şöyle sürdürür:

“Arap gezginleri, Bulgarların çok gelişmiş bir endüstrileri olduğunu bildirirler. X. yüzyılda, 922’de Almas Han zamanında pagan olan Bulgar halkı gezgin Arap misyonerleri aracılığıyla resmî din olarak İslâmı aldılar. XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başı bütün Asya ülkeleri için çok önemlidir, ama özellikle büyük Türk halkının tarihindeki en mutlu ve en iyi zamandır.”

Ardından Altınordu ve Hanlık dönemlerine değindikten sonra 1552 Rus işgali ile başlayan zulümleri dile getiriyor. Bütün bu olaylara karşın bölge insanının metanetini nasıl koruduğunu şöyle anlatıyor:

“İşyanlar Rus yönetimi tarafından büyük bir şiddet kullanılarak bastırıldı. Hıristiyanlaştırma ve baskılar devam etti. “Novokreşçenniye kontorları” denilen kişiler tarafından, yeni bir bela hazırlandı. Vaftiz

olanları korumak bahanesiyle dinini değiştirmemekte direnenlere insanlık dışı ağır yükümlülükler getirdiler. 1742 yılında yalnızca Kazan'daki 546 camiden 418'i tahrip edildi ve Müslüman din adamlarının bütün hakları ellerinden alındı. Bu teröre karşın, "kreşin" denilen vaftiz olan Türklerin sayısı birkaç binden fazla değildi. (Kreşinler, Hristiyanlaştırılmalarının üzerinden 200 yıl geemesine karşın köy köy yeniden eski dinlerine döndüler.) Türk halkı bugüne kadar Türk dilini, Türk rf ve detlerini korudu. Bütün baskılara karşın Rus yönetimi halkın bu kesimini Rus kültürüne sokmakta başarılı olamadı. Büyük hilekrlık ve ustalıkla halkı yönetmeye çalışan misyonerler bu dili iyi bilen oryantalistler olmalıydı. İncil ve diğer Hristiyanlık kitapları Türkçeye evrilmeliydi, çünkü kreşinler din adamlarını hiç anlamıyorlardı ve anlamak için de çaba sarf etmiyorlardı. Vaftiz edilenler arasında, içinden eskisi gibi İslm inanışlara bağlı olan, sadece görünmek için kiliseye giden binlerce insan vardı. Dinsel baskılar, Ruslaştırma abaları ve kültürel yaşamın yok edilmesiyle, doğal olarak, madd yaşam da yıldan yıla geriledi. Halk kendi ülkesinde hiçbir şey sylememeliydi, hiçbir şeye karışmamalıydı, kısacası sıkı bir hapishanede yaşıyor gibiydi. Bu baskılar zerine Türk halkının, kendisine Kazan'ın bağımsızlığa kavuşacağı sözünü veren Puğaev'in isyanına büyük ölçüde katılması şaşılacak bir durum değildi. Gerçekten de 1774 Nisanında Puğaev kuvvetlerinin eline geçti. Sonradan Kazan bir daha Ruslar tarafından işgal edildiğinde 2000 Müslüman Türk şehit edildi."

İşte Vamberi'nin "metanet ve güçlü İslâm etkisi" tanımlamalarını yazısına anahtar cümle olarak seçen Saadet Hanım'ın bir dergi yazısı boyutlarının gereği olan kısıklıkta bu anlatımı gerçekleştirmiş olması onun bir bilim insanı, bir düşünce insanı olmasının yanı sıra nasıl bir anlatım ustası olduğunun da kanıtı. Bu isyanların sonucu bölgedeki gelişmelerin giderek önlenemez olabileceğini anlayan Rus yönetimi, bölge insanına birtakım geçici özgürlükler tanımak zorunda kalır. Kısa süreli bu özgürlüklerin bölgede ne gibi kültürel değişmelere neden olduğunu yine Vamberi'nin söz konusu kitabındaki kimi verilerle şöyle aktarır:

"Bu zorlu isyan üzerine, o sırada hüküm süren arie Katarina bazı özgürlükler vermek zorunda kaldı. 1784 yılında, 1552'den beri ilk kez tarihî Kazan kentinde bir cami inşa edildi. (Bu cami, büyük bir aceleyle birkaç gün içinde inşa edilmiş olmalı ki bugüne kadar minaresi eğri durmaktadır.) Aynı yıl içinde Türklere doğu ile ticaret yapma hakkı tanındı. 1788'de din özgürlüğü verildi, böylece artık bir Müslüman mabedi yapılmasına izin verildi. Ayrıca Müslüman din

adamlarına bazı haklar tanındı (Bu mabet, halen Ufa’da, bolşeviklerin yıkamadıkları tek mabet olarak durmaktadır.). 1785’te, Orenburg, Troyski vb. İdil-Ural bölgelerinde de camiler inşa edildi. Bu Müslüman mabetlerinin başında halk tarafından istenen bir bilgin değil de Katarina rejiminin uygun bulduğu, Rusların hizmetinde olan bir din adamı bulunuyordu.

1799 yılında dinsel kitaplar basabilme hakkını elde etti. Kazan bölgesinin merkezinde basımevi ve yayınevi kurulmasına izin verildi ve 1801’de ilk kitap basıldı. Bundan sonra, yayınevi ve medreseleri aracılığıyla doğuda bulunan batıda da tanınan en iyi şarkiyatçılarla bir fikir yaşamı başladı. Önce din kitapları basıldı ve yayımlandı. 1829’da, daha önce Rus gimnazyumunun yönetiminde bulunan basımevinin yönetimi Kazan Üniversitesine verildi. Böylece basım işi büyüdü ve binlerce, binlerce kitap çıktı. Din kitapları yanında eğitsel-dogmatik eserler, doğu dünyasının kahramanlık destanları, tarih kitapları ve hatta manzum aşk öyküleri de yayımlanmaya başladı. Kazan’da yayımlanan kitaplar uzak doğu ülkelerine, hatta Hindistan’a kadar yayıldı.

Din özgürlüğü bir ölçüde güvenceye alındıktan sonra okullar (mektep) ve yüksek okullar (medrese) gelişmeye başladı. 1844 yılında yalnızca Kazan’da dört yüksek okul açıldı. (1860 yılında köylerde bile 408 okulda 442 349 öğrenci sayıldı.) Vamberi’nin bildirdiğine göre (s. 430) 1868’de Volga havzasındaki Volga Türklerinde her 110 erkek çocuğa bir okul, her 310 erkeğe bir cami düşüyor, oysa 1420 Rus’a bir kilise düşmektedir. Şurasına da dikkat etmek gerekir ki bu camilerden ve okullardan küçücük bir bölümü devlet tarafından, geri kalanı doğrudan doğruya halk tarafından finanse edilmiştir. Okulların, camilerin yaygınlaşması ve din serbestliği verilmesi vaftiz edilmiş Türklere yeniden eski dinlerine bağlanma olanağı verdi. Bu durum Rus yönetiminin yeniden önlem almasına vesile oldu. Sayısız insan hapse atıldı bunlardan birçoğu Hristiyan manastırlarına sokuldu; halk zulüm gördü, bedensel acılar çekti, ama bütün çekilen acılar unutuldu: halk bütün işkencelere katlandı, ama dinine sadık kaldı.

Kazanılan nisbî ekonomik ve dinî özgürlükle İdil-Ural şaşırtıcı derecede gelişti. Türk firmaları, fabrikalar kurdu. Bir düzine milyarder doğu halkları ile ticareti ele geçirdi (Vamberi, XIX. yüzyılın ortalarında 11 milyoner verir.) Ticaret kervanları Volga bölgesinden gençleri Türkistan’a (Semerkant ve Buhara’ya) skolastik okullara götürdü ve Türkistan’daki din bilginleri onların yetişmesini üstlendi ve böylece Türkistan’la İdil-Ural aynı kültürel ve dinî yaşamı devam ettirdiler. Bu

ilişki kardeş Türk halkları arasında çok iyi bir duruma geldi, ayrıca Kazan'da ve İdil-Ural'ın öteki kentlerinde yüksek okullar kuruldu. Bundan böyle İdil-Ural'ın okumuş kuşağı öğretmen olarak Kırgız çöllerine ve Sibirya'ya gitti.”

Bölge insanı ve tarihi konusunda aktarılan bu bilgiler günümüzden 75 yıl önce kaleme alınıyor. Son derece zor koşullarda derlenebilen bilgiler. Gerek *Türkoloji'nin Öyküsü*'nde gerekse Saadet Hanım adlı biyografik çalışmadaki bilgilerle neredeyse bire bir örtüşüyor. Şaşkınlığının asıl nedeni ise bölge ile ilgili sonraki yıllarda yazılmış tüm araştırmalarla bir paralellik bir benzerlik sergilemesi.

Mayıs 1935'teki yazısında önce, bu gelişmelerin nasıl kesintiye uğratıldığını ve 1860 sonrası Rusların Türkistan'ı işgal etmelerinden sonra İdil-Ural'da yaşanan olumsuzlukları anlatır. Ardından tüm bu olumsuzluklara karşın onların, düşünce dünyalarındaki gelişmeleri ise şöyle dile getirir:

“Kültürel nüfuzu olan pek çok okul hükümet tarafından kapatıldı; yeni camilerin inşası çıkarılan güçlükler yüzünden yarıda kaldı, böylece XVIII. yüzyıldaki ilerleme XIX. yüzyılın ilk yarısında çok az ilerleme kaydetti. Bu güç dönemde çok büyük bir insan, özgür düşünceli bir din adamı ortaya çıktı, Şihabuddin Mercani.

Şihabuddin Mercani, 19 Aralık 1815'de doğdu ve 18 Nisan 1889'da Kazan'da öldü. Daha önce sözünü ettiğimiz Kurlavi düşüncelerinin izleyicisi idi. Buhara'da öğrenim gördü ve Kurlavi'nin eserlerinde derinleşti. Buhara onun düşünce dünyasında bir dönüm noktası oldu, özellikle Semerkantlı bilgin Abu Said'in ünlü kitablığında pek çok dinsel teşvikle karşılaştı. Mercani 1849 yılında tekrar Kazan'a döndü. O, eskiden âdet olduğu üzere bir din adamıydı ve aynı zamanda caminin yanındaki medresede müderris yani profesör oldu. Okuluna bambaşka bir çehre verdi, ders saatleri düzenlendi, dersler çelik gibi sağlam bir enerjiyle ele alındı. Öğrencilerini adım adım yöntemli bir biçimde ilerletti. Bir yandan din dersleri verirken bir yandan da, coğrafya, tarih, hesap gibi dünyevi dersler verdi.

Mercani, pedagog ve reformcu bir bilim adamı olarak kendini gösterdi. Taassupla savaştı, bunun yanında Mercani'nin anlayışına uyan İslâmın temiz dinini ve saflığını iyi bilen ve işanlarla (şeyhlerle) tarikatlara düşman olan bir kuşak yetiştirdi. Mercani aynı zamanda bir tarih araştırmacısıydı. Taassup yüzünden ülkesinin unutulmaya yüz tutan tarihini yeniden öğretti. Arapça, Farsça ve Rusçayı mükemmel bilmesi, ona kaynakları araştırma olanağı sağlıyordu. O zamanlar âdet olduğu

üzere Mercani eserlerini Arapça yazıyordu. Yazıları pek çok sansasyon uyandırıyor, birtakım karıştırları, onu İslâma karşı olmakla suçluyordu. Mercani, tarih dersleri ve yazılarıyla milliyetçilik bilincinin artmasına hizmet ediyordu. Kazan Hanlığını ve Bulgar devletini yazdığı gibi Kıpçak dönemini (İdil-Ural Türklerinin ataları) ve Hazarları da yazıyor, Türk birliğini savunuyor ve Türkçülüğe bel bağlıyordu. (Kazan Türkleri, s. 183). Aynı dönemde Kazan’da başka bir batı düşünceli insan, bir bilgin yaşıyordu, Kayyum Nasırı (1824-1902). Eserlerini Kazan lehçesinde yazıyordu. Büyük bir yurtseverdi, her şeyden çok halkını seviyordu. Koyu bir dindar olmasına ve din eğitimi görmüş olmasına karşın modern bir filolog gibi hareket etti, her şeyden önce halk edebiyatı verilerini topladı; ilk eseri 1859’da yazıldı ama ilk basımı 1898’de yapıldı. Öteki eserleri 1867’den itibaren yayımlandı. 1871’den 1897’ye kadar her yıl (arada üç yıl dışına) bir Kazan Yıllığı (Kazan Kalenderi) yayımladı. Bu yıllıklar, bulunan bütün edebî, tarihî ve genel makaleleri içeriyordu ve bir tür almanak niteliğindeydi. Nasırı, 4000 sahifeyi bulan aşağı yukarı 40 eser yayımladı. Yaşadığı zaman değeri pek az kimse tarafından anlaşıldı. Ama o, üretici bir aydın, XIX. yüzyıldaki fikir adamımızdı.

Bugün, en geniş anlamıyla, Türk milliyetçiliğinin babası sayılan büyük ideolog İsmail Bey Gaspıralı’nın (1853-1914) bütün Türklerin milliyetçilik bilincine sahip olmasında büyük etkisi olmuştur. Gaspıralı, Kırım doğumlu bir Türktür. Onun ideali bütün Türkleri kültür alanında birleştirmekti, “Dilde birlik, düşüncede birlik, işte birlik” sözleri milliyetçi varoluşun parolası oldu. İsmail Bey 1883’de, bu düşüncelerini yaydığı Terciman (Tercüman) adlı bir gazete kurdu. Bu gazete 1918’e kadar (yani ölümünden dört yıl sonra) devam etti. Rusya’da Türklerin yönetimindeki büyük tarihsel önem taşıyan en önemli gazete idi.

İsmail Bey’in yorulmak nedir bilmeyen çalışmasını halk zamanla en geniş anlamıyla daha iyi kavramaya başladı. Ruslar, “Tatar”ların akıl almaz gelişmesinden şaşkına dönmüşlerdi. Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma çabaları olanaksız görünüyordu. İdil-Ural Türkleri bütün güçleriyle okullarında reform yapmaya başladılar. Ruslar, bu milliyetçi gelişmeye karşı “Rus-Tatar okulları” kurarak karşı koymaya çalıştılar... Halk bu okullara da gitti, Rusça ve yeni bilim dallarını öğrendi, ama halkına ve dinine bağlı kaldı, bu okullar, böylece halkın düşüncelerini değiştirmesinde etkili olamadılar.”

Düşünce dünyasındaki bu gelişmeleri aktardıktan sonra, yaratılan bu ortamın sanat ve edebiyat dünyasına yansımalarına sıra gelir. Bu alanda

yetişen yazarların eserlerinde dönemin nasıl anlatıldığı konusunda örnekler verdikten sonra 1905 manifestosu ile basın-yayın alanındaki gelişmeleri sıralayarak bu bölümü sonlandırır.

Yazının üçüncü yani son bölümü Temmuz 1935’de yayımlanır. Girişte yazı işlerinin geçen sayılarda anlatılanları özetleyen bir paragraflık notu yer alır. Ardından Saadet Hanım, 1905 yılından sonra yaşanan kültürel ve siyasal olayları birer birer aktarır. Bu bölümden, kültürel gelişmeleri buraya aktarmakla yetinmek istiyoruz. Ne var ki, yaşanan siyasal gelişmelerin de ana başlıklarından küçük bölümlerin yer almasını yararlı görüyoruz. Söz konusu siyasal gelişmeler aslında ne bir bildirinin, ne de bir makalenin sınırlı boyutlarında aktarılamaz. Bölge insanının, bölge üzerinde çalışan araştırmacıların, tarihçilerin bu konuda öyle sanıyorum ki birbirlerine söyleyecek çok sözü var. Tıpkı Saadet Hanım’ın izlediği yolu biz de izleyip yalnızca üzerinde tartışılan konuların adlarını ya da niteliklerini hatırlatacak satırları buraya aktaracağız. Nedeni Saadet Hanım’ın da böylesi konuları aktarırken kesin anlatımlar kullanmamış olması.

“1905 Rus devrimi İdil-Ural Türklerine, Katarina döneminde yararlandıkları özgürlükten daha fazlasını getirmişti. Halk, fikrî alanda Mercani’nin öncü çalışmaları, halkçı yazarların yurtsever-milliyetçi etkinliği, bilgin Kayyum Nasiri’nin yüksek okulları bizzat hızlı bir biçimde yenileştirmesi sayesinde oldukça bilinçlendi. Son olarak Kırım’dan gelen bir ses vardı: olgun, Avrupalı düşünmeye başlayan aydınlar için büyük önem taşıyan “Terciman” gazetesi. Rus hükümeti tarafından çıkarılan büyük güçlüklerle savaştı, fakat İsmail Bey sağlam, sarsılmaz iradesi, sabrı, dikkatli yazışı ve davranışı sayesinde gazeteyi kapatması için Rus hükümetine hiçbir fırsat vermedi. İsmail Bey genç aydınlar üzerinde çok etkili oldu. İsmail Bey’in yeni öğretim yöntemi ilkokulların son derece yaygınlaşması olanağını sağladı. 1905 yılından sonra bu ilkokulların ve yüksek okulların yanında artık öğretmen okulları da vardı. Bu öğretmen okulları dinsel okullar niteliğinde olduğundan yasal değildi. Hükümet bu okulların önemini anlayınca onları yasakladı, kurucularını ve öğretmenlerini tutukladı, önde gelenlerini Sibiry’a sürdü.”

Bu arada küçük bir hatırlatma yapmak istiyorum. Saadet Hanım 1933 yılında tamamladığı doktora tezini Gaspıralı İsmail Bey’e ithaf ediyor.

“Kazan okullarının hükümet tarafından yapılan böyle saldırılara uğraması pek çok olmuştur, ama halk bundan çok az etkilenmiştir. Koca 300 yıl boyunca Rus hükümetine karşı dikkatli davranma hiçbir

zaman bu kadar büyük olmadı. Hep birden içine kapanan halk yaşamını yıkma çabası, halkın düşünce biçimini hiç sarsmadı. Basın günden güne gelişti; 1914'te yalnızca Kazan'da 10 basımevi vardı. Türk kitapçı dükkânları sadece Kazan'da, Ufa'da Orenburg'da ve Astrahan'da değil, Troiski'de, Orski'de, Petersburg'da vb.de da çok sayıda vardı.

Ulusal edebiyatın yükselmesi yanında dahi bir aktör olan Abdullah Kari 1905'te Kazan'da Türk tiyatrosunu kurdu; kumpanyasının adı “Sayar trappası” idi ve Bolşevik devrimine kadar yaşamını sürdürdü. Zamanla büyük önem kazandı, öyle ki Rus sanatçılarıyla ve tiyatrolarıyla yarışacak duruma geldi. Bir noktaya dikkatinizi çekmek isterim bu kumpanyanın kuruluşundan itibaren kadın rolleri mükemmel bir biçimde yerli kadınlar tarafından oynanmıştır.”

Saadet Hanım'ın amcasının eşi bu tiyatro kumpanyasında çalışıyor. 1917 sonrası Sovyet yönetimi bu kumpanyadaki kimi aktör ve artistleri Taşkent'te görevlendiriyor. Saadet Hanım da onlarla birlikte bir öğrenim yılını Taşkent'te geçiriyor.

“İdil-Ural Türklerinin siyasal bir eylemi ilk olarak 1905 yılından sonra ortaya çıkıyor. 15 Ağustos 1905'te Rusya'nın her tarafındaki Türklerin ilk kongresi (Kafkas, Kırım ve Türkistan) yapıldı. Bu kongre, “İttifak”, “Tangçı” ve “Hürriyet” partileri tarafından düzenlenmişti. Türklerin birliği ve Rusya'daki kültürel, siyasal sorunlarının çözülmesi söz konusuydu. (Ayrıca bu kongre Rus hükümeti tarafından yasaklanmıştı. Katılımcılar bir gemi tuttular ve turistik gezi bahanesi altında, Oka ırmağında Nijniy-Novgorod'da kongrelerini yaptılar. Kongre 2 Ocak ve Ağustos 1906'da tekrarlandı.) “İttifak”, “Tangçı” ve “Hürriyet” siyasal birliğinin basın organları vardı ve temsil ettikleri halkı ülkenin siyasal durumu üzerine bilgilendiriyorlardı, propaganda yapıyorlardı, örneğin: yerli bir millî ordu yaratılması, İdil-Ural'daki Türklerin ulusal kökenleri ve çıkarları ve İdil-Ural bölgesine muhtariyet yönetimi verilmesi gibi.”

Bu bilgilerin ışığında gelişmelere baktığınızda az önceki yargımızın ne denli haklı olduğunu görebiliyorsunuz. Bütün bunların nedeni uzun yıllar süren işgal ve bağımlılığın farklı davranışları farklı görüşleri çoğaltmış olması.

“Beklenen devrim 1917'de patlak verdi. Bu devrim, Rusya'daki Rus olmayan bütün halklar tarafından –İdil-Ural halkı tarafından da– büyük bir sevinçle karşılandı. Nihayet düşünsel ve kültürel sorunlara yolu açık olacaktı. İdil-Ural halkı uzun süredir kapalı bir birlik

halindeydi. Yalnızca anavatanının bilincine varmakla kalmadı, soydaşlarının ne kadar geniş bir alana yayıldığını ve varlığını öğrendi, onlarla dil, din ve kültürel ilişkiler bakımından bir birlik oluşturuyordu.”

Sonuç olarak, düşüncesini hiç değiştirmeden sürdüren Saadet Hanım, sonraki yıllarda burada sözünü ettiği düşünce önderlerinin, bilim insanlarının, sanatçıların hakkında teker teker makaleler yazmıştır. Ölümünden çok kısa bir zaman öncesinde yazdığı “Dilimiz Üzerine Düşünceler” adlı makalesinde de Kutlu soyadı ile yazdığı makalesinin yayımlanmasının üzerinden 50 yıl geçmesine rağmen düşüncesini hiç değiştirmeden kavgasını sürdürür.

Sözlerime son vermeden önce Saadet Hanım’ın asistanlığını yapan Hocam Prof. Dr. Mustafa Canpolat’a söz konusu makaleleri çevirdiği için teşekkürlerimi sunarım.